

3. Мақсетов Қ. «Қырық қыз» дәстанының жыршысы. // "Қарақалпақстан әдебиаты хәм искусствосы", 1956-жыл 3-сан май-июнь, (93-99-б).
4. Қарақалпақ фольклоры. XX том. 177-178-б.
5. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. –Ленинград: 1974. –С. 640.
6. Мақсетов Қ. Қурбанбай Тәжибаев. // «Вестник» 1958. 120-б.
7. Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. –Ленинград: 1974. –С. 640.
8. Мақсетов Қ. Бухарадағы қарақалпақ жырау-бақсылары. // «Әмиўдәрәя». 1960. №6. 82-б.
9. Қарақалпақ фольклоры. 43 том. –Нөкис: 2012.
10. Сикалиев. А. И. Ногайский героический эпос. Автореф. диссерт. на соиск.уч. степ. канд. фил.наук. –Черкесск: 2007. –С. 5.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ достони "Жаханшо"нинг Қурбанбой жиров варианты хусусида сўз юритилади. Қурбанбай жировнинг сюжетни баёнлашдаги ва бадиийликни оширишдаги махорати кўрсатиб берилган. Достондаги воқеаларни тасвирлашдаги Қурбанбой жировнинг индивидуал истеъдоди тадқиқ этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вариант Курбанбая Жирова каракалпакского народного эпоса «Джаханшо». Показано умение Курбанбая Жирова повествовать сюжет и развить искусство. Исследуется индивидуальный талант Курбанбая Жирова в изображении событий эпоса.

SUMMARY

The article deals with the Kurbanboy Jirov version of the Karakalpak folk epic "Jahansho". Kurbanbay Jirov's skill is demonstrated in narrating the plot and enhancing the art. The individual talent of Kurbanboy Jirov is explored in depicting the events in the epic.

УДК: 821.51

ХАЛЫҚ ҚОСЫҚЛАРЫНДА ИМПРОВИЗАЦИЯ ДӘСТҮРИ

К.Г.Матимов - таяныш докторант

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: адабиёт, фольклор, саънат, импровизация, импровизатор, жиров, шоир, халқ кўшиги.

Ключевые слова: литература, фольклор, импровизация, импровизатор, жырау, поэт, народная песня.

Key words: literature, folklore, art, improvisation, improviser, zhyrau, poet, folk song.

Қарақалпақ халық қосықлары қарақалпақ фольклорының ең ески хәм жанлы, жаўынгер лирикалық жанрларының бири болып, идея-тематикалық, көркем-поэтикалық белгилери бойынша халқымыздың руўхый турмысында үлкен орын тутты. Халық мәдениаты, руўхый дүньясы, халықлық педагогика хәм жәмийетлик сананының кәлиплесиўине халық қосықларының бий-баха әҳмийетке ийе екенлиги белгилі. Халық қосықларында сөз хәм саз өнерлери синкретикалық биригип, импровизация менен дөрелип, көркем поэтикалық дәретпеге айланған.

Халық қосықларын дәретиўшилери хәм атқарыўшылары халық пенен бирге жасап, жәмийеттин социаллық турмысын бақлап, халықтың кеўил-күйин, руўхый-психологиялық кеширмелерин, тәғдир қысыўметлерин, налыш-мунын жырлап қиятырған саркылмас миллий руўхый булағы болып табылады.

Көркем өнер түрлеринин басқа салалары сыяқлы халық қосықларын дәретиўшилери хәм атқарыўшыларының дәретиўшилиги хәм репертуарының тематикасы, идеясы, көркем образ хәм поэтикасы дәўирдин өзгериўи, жәмийеттин жаңаланыўы заңлықларына бойсынады. Сол себепли халық қосықларын дәретиўшилери менен атқарыўшылары шайырлық талантқа ийе импровизатор бақсылар ўақыт пенен бирге аўысып, жәмийеттин турмыслық талапларына сай халық қосықларын дәретеди.

Көркем аўызеки әдебиатта импровизация дәстүрідүнья халықлары әдебиаты тарийхында жүдә ерте заманлардан берли бар болған көркем әдебий қубылыс. Белгилі қазақ алымы Ә. Қоңыратбаев фольклордағы импровизация дәстүрине тоқтап: «...импровизация өнеринде синкретикалық белги бар. Оның мәніси көркем сөз, ән-күй (саз-нама К.М) бөлінбей бирге жүрген. Профессионал айтыўшы бақсылар (VIII-IX ә) менен (X-XV ә) жыраўлар болған десек, оларда төрт түрлі өнер бирлескен. Олар: сөз импровизациясы, ән-күй (саз-нама К.М) импровизациясы, (қобыз, домбыра) актёрлық хәрекет (сахна өнери) хәм ел ғамын ойлайтуғын ойшыл сана» [4:29] –деп атап өтеди.

Қарақалпақлар турмысында жазба әдебиаттын кеш раўажланыўы ямаса жазба поэзияның өриси тар шенберде қалыўы нәтийжесинде, халық қосықлары улыўма аўызеки әдебиат үлгилери импровизациялық усыллар арқалы дәретилип халқымыздың руўхый дүньясына мәңги жасап келди.

Ерте дәўирлерде, жазба әдебиаттын толық кәлиплеспеген басқышларында қарақалпақ халқының миллий руўхый дүньясы тийкарынан аўызеки дәретиў хәм атқарыў бағдарында болып, импровизацияны талап етер етеди. Ал, соңғы дәўирлерде миллий поэзияның жоқары раўажланыў басқышына көтерилген миллий әдебиатта импровизацияның үлеси белгилі дәрежеде шекленгендей көринеди. Соның ушын да, қазақ алымы М.Қаратаев «... шайырлық туўындының суўырып салма (импровизация) түри тыйылып қалмайды. Өйткени, бул бизде бай дәстүри бар қунарлы сала, ақынлық таланттын үлкен бир бийик қыры, ақынлық, шешенликтин шыңланған түри» [1:151] – деп бағалайды. Сол айтқандай халық қосықлары бүгинги заманымызда да импровизациялық усыллар менен дәретилип атырылғанлығының гүўасымыз.

Поэтикалық импровизация шайырлық тәбиятқа ийе бақсы, жыршы, жыраўлардың алдын-ала жобаластырылмаған таярлықсыз бир тема этирапында қосық шығарыўын түсинеміз. Қарақалпақ аўызеки әдебиатында импровизациялық усыл менен төгилип, ағып, суўырып салып айтыў өнери күшли раўажланғанын фольклор хәм әдебиат тарийхы арқалы биз жақсы билеміз. Сонлықтан да, халқымыз импровизациялық талантқа ийе болған шайырларды «ақпа шайыр», «төкпе шайыр» деген халықлық атама берген. Базы жағдайларда шайыр өзинин шығармаларын саз бенен атқарыў жолы менен дәреткен. Бул, өз гезегинде, импровизациялық өнердин жемиси еди.

Халық қосықларының ишинде ең жанлы халқымыздың турмыслық дәстүрлери менен қарысып, этнографиялық дәреклерге ийе дәстүр қосықлары (той қосықлары) үлкен орын тутады.

Той қосықларының ишинде беташар айтымлары күшли импровизациялық усыллар арқалы дәретилип келинген. Бетшар айтымлары терең халықлық, шындық, халық турмысы менен тығыз байланыслы дәретилип хәм атқарылып келинетуғын фольклорлық дәретпе болып табылады. «Беташардың қатып қалған бир тексти жоқ хәм болыўы да мүмкин емес. Себеби, хәр бир той берген адам басқаларға усамайды. Бурынғы дәўирдеги дәстүрий үлгилердин өзлери де бир неше түрде айтылған.» [3:102]. Демек, беташарды атқарыўшыларда тәбийий шайырлық, импровизациялық укып талап етиледі. Бундай импровизациялық укып болмаса бет ашарды халыққа қонымлы етип

атқара алмауы хэм жәмәәттиң кеўлин таба алмауы мүмкин.

Ерте заманлардан бери той қосықлары ишинде беташар айтымлары халқымыздың турмыслық салт-дәстүрине, миллий руўхый дүньясына айланған. Той мәресиминде беташар айтымлары арқалы жаңа түскен келинди ағайын-туўғанға, қоңсы-қобаға, ел-халыққа таныстырыў, сол арқалы, аўыл-ел, ағайын-туўғандағы айырым жөнсиз адамлардың қылўаларын (жеңил юморлық күлки менен) минеў, мийнеткеш, ақыл-парасатлы, мәрт-бахадыр жигитлерди, гөззал қызларды, дана ел басшыларын, кәткуда, кейўаны аналардың жемисли мийнетлерин, даналығын бахалайтуғын халықтың минберге айланып үлгерген еди. Той қосықлары хэм бет ашар айтымлары өзлигин жоғалпайтуғын, неше мың жыллардан берли халқымыздың миллий сана-сезиминиң ажыралмас руўхый мүлки болып елеге шекем даўам етип киятыр.

Той қосықларының ишинде беташар дәстүри үлкен театрластырылған сахналық көриниске кейип беретугын халықтың дәретпеге айланып, халықтың педагогика, жәмийетлик қатлам ўәкиллериниң аўызбиршилигин, ел бирлигин тәмийинлейтуғын дидактикалық ой-пикирлер жәмленген импровизациялық усыллар арқалы дәретилген бир пүтин фольклорлық шығарма болып табылады. Өз гезегинде, бул дәретпе бир неше бөлимлерден ибарат болып, ҳәр бир бөлимниң өз орнына ийе тәкирарланбас көркем поэтикалық қуны көзге тасланады. Беташарда сәўлеленген (билдирилген, айтылған) көркем поэтикалық, дидактикалық ой-пикирлер, нәсиятлар, есләўлер (дүньядан өткен ата-баба, ағайын туўған, ел ағалары хэм.т.б.), уллы инсанлардың халықтың унамлы бахасы, марапаты, жөнсиз, орынсыз адамлардың ис-хәрекетлериндеги қылўалары, кемшиликлери тек ғана келиншек ушын айтылған жеке нәсият, таныстырыў дәстүри деп емес, пүткил жәмәәт, ел-халық ушын дидактикалық, көркем-әдебий тәрбиялық дәрек ямаса көркем әдебий усыл екенлигин сезиўге болады.

Той қосықларының ишинде миллий этнографиялық дәрек сыпатында айрықша бахаланатуғын беташар дәстүри бир неше бөлимлерден ибарат болып, оның кирисиў бөлиминде жаңа түскен келин менен ўақыт хэм мекән, дәўир хэм заман бағыты, социаллық турмыс ҳаққында бир-еки аўыз сөз айтылып «аман-түўел сорамайық, амансыз ба келиншек?» деп аман-есенлик сораалады. Солай етип, соң нәсият айтыў бөлиминде өтип, дидактикалық мазмунға қурылған бет ашар айтымы басланады.

Бир нәсият айтайын,
Өзиңе ғана келиншек,
Қосылған адамыңның,
Жанындай бол келиншек,
Ашытқан ақ бийдайдың,
Нанындай бол келиншек,
Жипектен ескен дуўтардың,
Тарындай бол келиншек. [5:44]

Беташар айтыўшының турмыслық тәжирийбеси, миллий руўхый дүньясы кең болғанлығы, импровизациялық таланты хэм поэтикалық шеберлиги нәтийжесинде усындай дәретиў уқыбына ересе алады. Беташар айтыўшылар турған жеринде, сол аймақтағы аўыл-ел, қоңсы-қоба, ағайын-туўған, жора-жолдасларының улыўмалық минезлемесин, сол аймақтағы халықтың социаллық жасаў жағдайларын сол заматта билип, үйренип, импровизациялық усыллар арқалы дәретип отырады. Қаншелли тәбийий талантқа ийе болғаны менен импровизация менен шығарма дәретиў унамлы нәтийже бере бермесе керек. Соның ушын да, қазақ

алымы Е. Исмайлов:- «...импровизация менен қосық айтыў ақынның (шайыршылық тәбиятқа ийе бақсы) жаратылысында, туўылыўдан бирге келетуғын қәсийет емес, бул да бурынғы дәстүрге, үйрениўге, шынығыўға байланыслы өнер» [2:27] деп атап өткен еди.

Нәсият бөлиминен соң келиншектің ата-енеси, аўыл-ел бий ағалар, кәткудалар, кейўаны аналар хэм ағайын-туўғанларға сәлем айтыў дәстүри менен изи даўам етеди. Буннан соң аўыл-аймақтағы қатар-қурбылар, жора-жолдаслар, дайы-жийенлер, күйеўлердиң гейде ерси көринген қылўалары, сыртқы дене пишимлери (тулғалары), минез-қулқы беташар айтыўшының жеңил күлки туўдыратуғын ништерине илинеди.

Тулыпқа тыққан торақтай,
Мурынлары орақтай,
Кеўлимжай деген қайнаған,
Оған берің бир сәлем. [5:53]

Және де:
Районның сотындай,
Трактордың хотындай,
Сөйлегенде сөз бермес,
Мақтағанды шеп көрмес,
Бийбигүл деген абысын,
Оған берің бир сәлем. [5:55]

Солай етип той қосықларының ишинде бет ашар дәстүри толығы менен импровизациялық усыллар арқалы дәретилип отырады. Бул дәстүр импровизациялық өнер күдиретиниң көриниси болып, бет ашар айтыўшының ишки руўхый дүньясындағы қайнап атырған толғаныслы ойларының жарыққа шығыўы усы дәстүр тийкарында пайда болады. Беташар айтыўшының дәретиўшилиги тәжирийбесинде, улыўма көркем әдебий дәретиўшилик устаханасында тайын логикалық схема, поэтикалық көркем тил, көркемлеў қураллары хэм усыллары, болады. Мине, усы схемаға өзиниң дәретиўшилик тәжирийбесинен, көркем поэтикалық дүньясынан импровизациялық усыллар арқалы атқарып шығыўға ересе алады.

Қарақалпақ халық қосықларының ишинде хәзил-дәлкек хэм сатиралық қосықлары да импровизациялық усыллар арқалы белгили бир ўақыяға ямаса бир адамның хәр қыйлы жөнсиз, орынсыз, жарамас қылўаларын халықтың сынға (критика) алып, жеңил юморлық гейде ашыы сатиралық бағдарда дәретилип отырған.

Халық қосықларын дәретиўде хэм атқарыўда поэзия менен саздың биригиўи, шайырлық таланттың бақсышылық, сазенделик хэм импровизациялық өнер менен сыбайлас екенлигин жақсы сеземиз.

Ағажан қыз ал деп қоймайсаң маған,
Қыз алайын десем шапаным жаман,
Егер келип қалса бир күн қолайы,
Бес бала туўса да болады маған. [6:263]

Қазақ алымы Е.Исмайлов:- «Импровизациялық дәретиўшиликке айрықша кеўил-кейпият керек, ямаса ақынды (шайыр) қайрап салып, ақынлық йошқа түртки болатуғын ызалы жағдай керек»[2:32] деп атап өткен еди. Соның ушын да, жоқары да берілген қатарларда импровизаторлық, шайырлық хэм бақсышылық талантқа ийе хәўескердиң ызаланғанын юморлық халатлар менен дусмалланған.

Улыўма алғанда, қарақалпақ халық қосықлары бир неше тематикалық түрлерге бөлинип, халқымыздың неше мың жыллық мәдений турмысының бийбаха руўхый дүньясы болып табылады. Халық қосықлары халықтың руўхый-психологиялық, философиялық, дидактикалық ой-пикир дүньясын қамтыған руўхый мүлки болып, импровизациялық усыллар менен дәретилгенлигине даў жоқ.

Әдебиятлар

1. Ақындар жыры: Редакциялық коллегия; М.Базарбаев, А.Жұбанов, М.Қаратаев, Е.Исмайлов, О.Нұрмағамбетова, Б.Уахатов (жауапты редактор). (Қазіргі халық поэзиясы) Мақалалар топламы: М.Қаратаев- Ха

лық поэзиясы жаңа белесте. -Алматы: «Ғылым», 1963. 151-б.

2. Исмаилов Е. Ақындар. -Алматы: «ҚМКӘБ», 1956. 32-б.

3. Максатов Қ.Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дөретпелери. -Нөкис :-«Билим», 1996. 102-б.

4. Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. -Алматы:-«Білім», 1994. 29-б.

5. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық) V том. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980. 44-б.

6. Қарақалпақ халық қосықлары, (Хрестоматия -1960-1990-жыллар) Жыйнаған хәм баспаға таярлаған: С.Баўатдинова. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2019. 11-13-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ кұшиқлари тарихий жараёнлари, жанрлари ва бадий шаклланиш хусусиятлари ўрганилиб халқ кұшиқларида импровизация аңғанасининг пайда бўлиши манбалари, шаклланиш босқишлари, ривожланиш тарихи сўз этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются исторические процессы, жанры и особенности становления каракалпакских народных песен, истоки традиции импровизации в народных песнях, этапы становления, история развития.

SUMMARY

The article examines the historical processes, genres and features of the formation of Karakalpak folk songs, the origins of the tradition of improvisation in folk songs, the stages of formation, the history of development.

LIRIK IFODA SUBYEKTI VA POETIK TASVIR OBYEKTI UYG'UNLIGI

S.Matyakupov – *filologiya fanlari nomzodi, dotsent*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: lirika, dialog, monolog, lirik tasvir, dramatik tasvir, badiiy ifoda.

Ключевые слова: лирика, диалог, монолог, лирическое описание, драматическое описание, художественное сознание.

Key words: lyrics, dialogue, monologue, lyric description, dramatic description, literary mind.

Ruhiyat tasvirining namoyon bo'lishi she'riyatda ancha murakkab kechadi. Negaki, aksariyat oniy kechinma asosiga quriladigan lirik ifodada tahlil va talqin o'zaro uyg'un kelishi lozim. Ayniqsa, she'riy asar dialog orqali ifoda qilinsa, bu jarayon yanada murakkablashadi. Ma'lumki, dialog asosan dramatik va nasriy asarlarda ko'p qo'llaniladi. Bu haqida adabiyotshunos olimlarimiz tomonidan bir qator tadqiqotlar, ilmiy maqolalar yaratilgan. Lekin she'riyatda dialog va uning badiiy talqini masalasi o'zbek adabiyotida monografik tadqiqotga obyekt bo'lmagan. Bu muammo hozirgi kunda adabiyotshunosligimizda o'rganilishi lozim bo'lgan masalalardan biridir.

Badiiy asarlarda qo'llaniladigan dialoglarga nisbatan adabiyotshunosligimizda deyarli bir-biriga yaqin ta'riflar berilgan. Xususan, N.Hotamov va B.Sarimsoqovlarning «Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha lug'ati»da shunday deyiladi: «Dialog ikki yoki undan ortiq shaxs orasidagi uzluksiz nutq shakllaridan biri. Dramada dialog dramatik holatni rivojlantiruvchi asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Lirikada asosan monolog yetakchilik qilsada, biroq ayrim shoirlar dialogni maxsus usul sifatida qo'llab poetik g'oyani ochishda katta muvaffaqiyatlarga erishganlar» [10:91-92].

D.Quronov, Z.Mamajonov, M.Sheralievalar hammuallifligidagi «Adabiyotshunoslik lug'ati»da «Dialog (yun. Dialogos – gaplashish, suhbat) – 1) ikki yoki undan ortiq kishining nutqiy muloqoti, suhbat; 2) adabiy-badiiy matn komponenti, asardagi personajlarning nutqiy muloqoti berilgan o'rinlar. Hozirgi zamonaviy epik asarlarda dialog salmog'ining ortishi kuzatiladiki, bunga turlararo sintezlashuv, badiiy adabiyotning boshqa san'atlar bilan o'zaro aloqasi natijasi sifatida qarash mumkin...» [8:92], deyiladi.

Bundan ko'rinadiki, adabiy turlarning sintezlashuvi badiiy adabiyotning tarixiy taraqqiyoti mahsuli sifatida yangi adabiy shakllarning paydo bo'lishiga zamin hozirlaydi. Zero, dialog badiiy ijod nazariyasi va psixologiyasining eng muhim omili sanaladi. Badiiy asar qaysi tur va janrga oid bo'lmasin unda asosan ijodkorning olam va odam bilan muloqoti aks etadi.

XX asrning 90-yillarida, xususan, she'riyatimizdagi jiddiy evrilishlar natijasida adabiyotimizda modernistik yo'nalishdagi she'rlarning yaratilishi kuchaya boshladi. Chuqur falsafiy fikr, dardchil tuyg'ular sohibi Abduvali Qutbiddin ijodi bu borada alohida ahamiyat kasb etadi. Muayyan badiiy obyektini shoir o'z maqsadiga xizmat qildirishda dialogik talqindan mohirona foydalanadi.

“Badiiy muloqotga kirishayotgan ijodkor representativ, ekspressiv va appelyativ maqsadlarni ko'zlarkan, asarning tashkillanishi (struktura) shu uchala maqsadning ro'yobga chiqishi uchun optimal imkoniyat yaratadigan bo'lishi lozim. Anglashiladiki, gap qurilishi bilan adabiy asar qurilishi orasida yuqoridagicha maqsadlardan kelib chiqadigan tipologik umumiylik bo'lishi tabiiy. Demak, adabiy asar strukturasi gap qurilishi model (konstruksiya)lariga tayangan holda tushunish va tushuntirish mumkin bo'ladi [9:73], – deya ta'kidlaydi, professor D.Quronov.

Bu borada A.Qutbiddinning “Izohsiz lug'at” dostonida o'ziga xos muloqotni kuzatish mumkin:

Xayri xo'sh bobo!

Siz bilan choy ichgani keldim,

Hozir choy quyasis,

Non ushatasiz...

...Indamaysiz...

Men bo'lsam zerikib ketaman,

Barmoqlarimni o'ynay boshlayman nogohon,

Boshingizni ko'tarasiz,

Pichirlaysiz: – Yurakni ko'z etmajak makon,

Tushunmayman,

Talмовsirab yelkangizga qarayman.

Sandovuch boshini qimirlatar bir marom,

Yana ming'irayman: qush, qush... [1:6].

She'ning har bir misrasida achchiq hayotiy xulosalar tasvirlangan. Shoir tasavvurida XX asrdagi ijtimoiy-iqtisodiy, ruhiy-ma'naviy jihatdan nosog'lom, notabiiy muhitdagi naqadar ojiz va fojiali ekanligini unutmazlikka da'vat, ishora yangraydi. Yuqoridagi misralar tarix sahnasida qolib ketgan mash'um, achchiq kunlarning yana qayta sodir bo'lmasligini ta'kidlaydi. Asarda yana shunday satrlarni uchratamiz:

Pichirlaysiz: – tilni ipdek eshib bo'larmi,

Jonni bo'lurmi unga o'tqazib,

Keyin sanab bo'larmi jonni

Oxirgi kungacha uzmasdan?!

Talмовsirayman,

Siz bo'lsa kulasiz, kulasiz... [1. 6].

Ma'lumki, she'r shoir ruhiy-psixologik holati sintezidir. Ijodkor idrokida vujudga kelgan tuyg'ular to'liqini lirik qahramon kechinmalarida maromiga yetkaziladi. Turli xil harakat va holatlar, so'z – obraz – ruhiyat jipslashib, muallifning borliqqa ijodiy munosabatini ifodalaydi. Ayni paytda, tafakkurda sayqal topgan va rivojlantirilgan shaxsiy kechinma mohiyatan umumiylikka intilgan holda sinxronik ko'lamga ega bo'ladi. Bu o'rinda poetik til ma'no